

GAZİANTEP KENDİRLİ KİLİSESİ VE LATİN OKULU KORUMA VE RESTORASYON ÖNERİSİ

Özge Nihan GÜLEKEN¹

Zeynep Gül ÜNAL²

ÖZET

Anıtsal yapılar inşa edildikleri dönemin sosyo kültürel ve ekonomik yapısını, zaman-mekan çizgisi içinde yansıtan simgesel eserlerdir. Bu nedenle de anıtsal nitelik taşıyan mimari eserler inşa edildikleri dönemden itibaren fizik yapıları üzerinden okunabilen izler yoluyla bize toplumun gelişim ve değişimi hakkında somut veriler sunarlar.

Tarih öncesi çağlardan itibaren Anadolu'da pek çok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmış Gaziantep kentinde yer alan ve kentin özellikle 19. Yüzyıldaki yapılanmasında önemli bir yeri olan Kendirli (Terra Santa) Kilisesi ve Latin Okulu (Saint Joseph Okulu) yapıldığı dönemin özelliklerini gösteren, var olduğu çevrede yaşanan toplumsal olayları günümüze aktaran önemli anıtsal yapılar olarak kent dokusu içinde değişmez bir öneme sahiptir. Bu bildiride, söz konusu anıtsal yapıların oluşturduğu mimari kompleksin koruma sorunları ve sürdürülebilir korumasının sağlanabilmesi için gerekli verilerin derlenerek değerlendirildiği bir çalışma hedeflenmiştir.

Çalışmada, Gaziantep kentinin fiziki, sosyal yapısı ve tarihsel gelişimi incelenerek ve bu veriler doğrultusunda kilisenin inşa edilmiş ortamını hazırlayan sosyal olgular araştırılmıştır. Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu'nun tarihsel gelişim sürecinde konum-çevre ilişkisi incelenmiş, zaman içerisinde ortaya çıkan hasarlar oluşum şekilleri ile birlikte tespit edilerek koruma müdahaleleri geliştirilmiş ve elde edilen veriler doğrultusunda korumanın sürekliliğinin sağlanması için, bulunduğu ortamın ihtiyaç ve potansiyellerini değerlendirecek bir koruma önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Restorasyon, Misyoner Yapıları, Savaş ve Göç, Gaziantep Katolik Kilisesi

---

¹ Yıldız Teknik Üniversitesi, Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü, AYDIN, gulekenn@gmail.com

² Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü Rölöve ve Restorasyon Ana bilim Dalı, Yıldız Yerleşkesi, İSTANBUL, zgulunal@gmail.com

PROTECTION AND RESTORATION PROPOSAL OF GAZIANTEP KENDIRLI CHURCH AND LATIN SCHOOL

ABSTRACT

Monumental buildings are symbolic works reflecting the socio-cultural and economic structure of the era in which they were built, in the time-space line. For this reason, monumental architectural artifacts provide us with concrete facts about the development and change of society through traces readable through physics from the time they were built.

It is located in the city of Gaziantep which has been home to many cultures and civilizations in Anatolia since prehistoric times and it has the characteristics of the period when it was built in the Kendirli Church (Terra Santa) and Latin School (Saint Joseph School) it has an invariable prescription in urban texture as important monumental constructions which transmit daily social events in the environment. In this report, it is aimed that a study in which the necessary data are collected and evaluated in order to ensure protection problems and sustainable protection of the architectural complex, which is constituted by monumental constructions.

In the study, the physical, social structure and historical development of the city of Gaziantep were investigated and the case with the socially prepared environment of the church was researched. The position-environment relation was examined in the historical development process of the Kendirli Church and the Latin School, the damage that occurred over time was determined together with the formation patterns and the protection interventions were improved and in order to ensure continuity of preservation in the direction of the obtained data, and a conservation proposal was presented to evaluate the needs and potentials of the environment.

Keywords: Restoration, Missionary Structures, War and Migration, Gaziantep Catholic Church

GİRİŞ

Anıtsal eserlerin mimarlık kültürü yoluyla tek yapıdan-yapı gruplarına uzanan bir kent dokusu üzerindeki yansıması kentsel biçimi belirlemiş, farklı kültürlerin bıraktığı izler yapıları etkilemiştir. Özellikle de anıtsal yapıların çevresine ve geleceğe aktaracağı mimari, tarihi ve kültürel mesajları vardır. Yapıldığı dönemin yapım tekniği, malzeme kullanımı ve tercihlerini yansıtır. Teknik ve sanatın arakesiti olan mimari, sosyal ve ekonomik yaşam ile halk yapısı kültürünün fiziksel

ve kalıcı göstergesidir. Bununla birlikte yapılış nedenleri ve yapılışından itibaren yer aldıkları çevredeki tanıklıklarını yorumsuz olarak ortaya koyarlar. (Ünal, 2007; 145)

Kentler ekonomik, toplumsal ve politik koşullar doğrultusunda ağırlık noktası farklılaşan “güç ya da yönlendirici” dinamikler olarak ifade edilebilecek etkilerle değişmektedirler. Aslında tüm bu değişimlerin kaynağında, teknolojik buluş ve yenilikler olmakla birlikte; dönemin koşulları gereği kimi kez yönetim ve din, kimi kez finans, kimi kez de sanayi dinamiği kentsel biçimlerin ana değişkenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. (Akın, 2012; 46)

Bu çalışmanın ilk bölümünde Antep’in tarihi merkezinin oluşum/değişim /dönüşüm öyküsü, yönlendirici dinamikler penceresinden irdelenerek Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu’nun oluşumu sosyal yapı ve yapı üretim tekniği üzerinden yorumlanmıştır.

1 Gaziantep’in Fiziksel Gelişimi

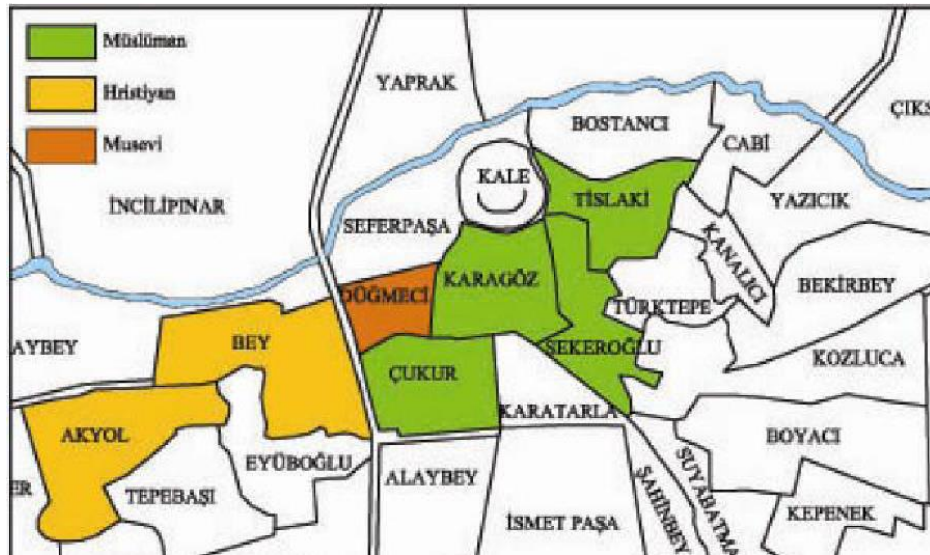
Eski dünya kıtaları olarak bilinen Asya, Avrupa ve Afrika’nın birbirine yaklaştığı üç kıtanın ortasında Ortadoğu ülkeleri yer almaktadır. İlk çağlardan beri insanlığın yerleşik yaşama geçtiği Mezopotamya’nın bir parçası olan Antep, Ortadoğu için de stratejik bir bölge olma özelliği taşımaktadır.

Şekil 1. XVIII. yy başlarında Antep’in konumunu gösteren harita (Chatelain)

Kent ile ilgili en eski yazılı kaynaklardan biri olan Urfalı Mateous Vekayinamesi'nde Antep'in Roma Garnizonluğu olduğu belirtilir (Ünal, 2001; 101) 12. yy. a kadar "Kale"den ibaret olduğu düşünülen kente akınlarla gelen Türk boyları kale merkezli lineer gelişen akslar etrafında yerleşmeye başlamışlardır. (Kuban, 1972; 3) 11. yy. dan itibaren Eyyubi-Selçuklu-Memluk-Dulkadiroğlu idaresindeki şehir 1516'da Osmanlı İmparatorluğu yönetimine girmiştir. Bu süreçte ilk çağdan beri var olan ticari potansiyeli değerlendirilmiş, çok sayıda eğitim kurumu açılmıştır. (Özdeğer, 1996; 13:467)

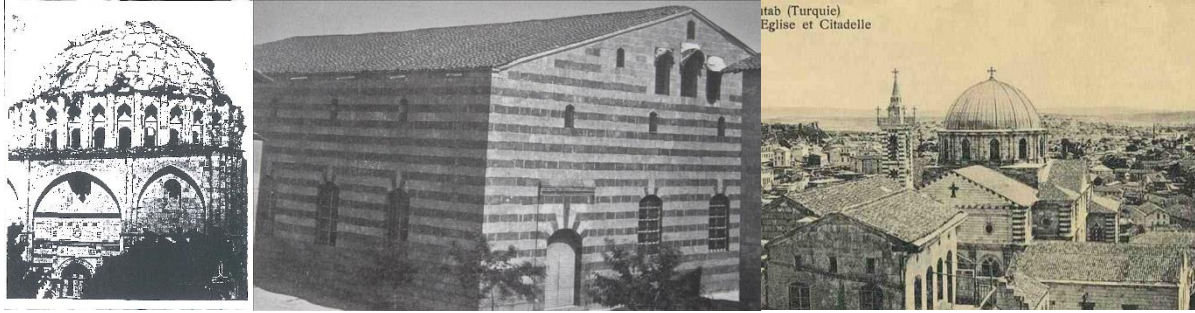
Mekan ve sosyal açıdan örgütlenme biçimi Klasik Anadolu Osmanlı ve İslam Kenti özelliklerini yansıtan şehirde "Kale" savunma güvenlik gerekçesiyle kentin merkezini oluşturmaktadır ve askeri amaçla kurulan bu şehrin ticaret kentine dönüşüm sürecinde ona ulaşan ana akslardan biri olan ticaret yolu kent morfolojisinin oluşumundaki kaleden sonraki ikincil önemli faktördür. Nitekim Anadolu ticaret yolları üzerinde Halep'ten sonraki en büyük üretim durağı olan şehirde ticaret yolunun gelişmiş olması olağan bir durumdur. Kent morfolojisini belirleyen bir diğer unsur ise mahallelerdir. Farklı etnik kökenlere sahip vatandaşların oluşturduğu renkli sosyo-kültürel yaşantı mahalle dokusunun şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Şekil 2. Nüfus gruplarının etnik kökenlere göre dağılımı (Ünal, 2001; 100)

Osmanlı'nın gerileme dönemi kent morfolojisinde de olağan büyümeyi etkilemiştir. Özellikle de Celali isyanlarının güvensizlik ortamında bozulan tarım üretimi köyden kente göçü hızlandırmış; şehirdeki boşluklar dolmaya başlamıştır. (Çiftçi,1999; 330). Bu döneme kadar lineer doğrultuda gelişen kent artık radyosantrik olarak büyümektedir. Ta ki 1856 yılında Islahat Fermanı'nın

yayınlanması ile yapı inşası ile ilgili değişimlerin önü açılana kadar. Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın yayınlanmasıyla yabancıların mülkiyet edinme hakkı kazanması sonucunda farklı ülkelerden, farklı mezheplerin temsilcisi misyonerlerin hizmet yapıları inşa edilmeye başlanmıştır. Amerikan Hastanesi, Anglikan Kilisesi, Kayacık (Protestan) Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Aziz Bedros Ortodoks Kilisesi ve Kendirli Kilisesi bu dönemde Antep'te inşa edilen yapılardan bazılarıdır.

Şekil 3. Anglikan Kilisesi, Kayacık Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Kent içinde yerleşimin yoğun olmadığı noktalarda konumlanmayı tercih eden misyonerler kentte nüfus kazanabildikleri tek etnik grup olan Ermeni vatandaşların mahallelerine yakın konumda yapılarını inşa etmişlerdir. Kent içindeki Hıristiyan nüfusunu arttırmayı ve kendi mezheplerini yaymayı hedefleyen misyoner yapıları mikro ölçekte olduğu gibi makro ölçekte de değişime yol açmış; kentin çevreden göç almasını sağlamıştır. Misyonerlerin inşa ettirdiği ya da inşasına destek verdiği kent silüetinde belirgin öge olacak kadar büyük ölçekli, bu ölçeğin gerektirdiği teknik ve modern malzeme ile inşa edilen bu sosyal donatılar zamanla kentin yeni çekim alanları haline gelmiş, boş alanlara inşa edilen yapıların etrafı hızla dolmaya başlamıştır. Sonuç olarak kale odaklı mekânsal yer seçiminin önemini azaltarak kullanıcısı ve mekânsal yapılanması ile ortaya çıkan bu “alternatif odaklar” zamanla kentsel mekanın en önemli dinamiği haline gelmiştir. Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu da bu odaklardan biridir.

Çizelge 1. Halep Vilayeti Salnamelerine göre Antep ve çevresinin nüfusu

TARİH	TÜRK	ERMENİ			MUSEVİ	LATİN	Diğer	Toplam
	Müslüman	Katolik	Gregoryen	Protestan				
1868	10.802	4.933			274			16.009
1872	47.599	9.833			544			57.976
1886	62.301	24.282			701		1.402	88.686
1887	62.301	26.484						88.785
1891	65.398	307	11.703	3.318	714		3.772	85.212
1892	65.291	317	11.244	3.372	714			80.938
1895	68.013	329	11.533	3.527	732			84.134
1897	68.418	336	11.699	3.611	730		83	84.877
1899	67.514	334	12.789	3.686	730			85.053
1900	68.531	383	12.342	3.766	714	69	83	85.888
1902	69.032	349	11.798	3.871	743	108		85.901
1904	69.033	349	11.797	3.871	743	108		85.901
1906	69.920	447	13.920	4.584	696	336	79	89.982
1908	69.920	477	13.902	4.584	696	336	79	89.994
1914	79.059	388	14.107	4.544	837	608	135	99.678

2 Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu

Kiliselerle birlikte eğitim kanalıyla faaliyetlerini yürüten misyonerler Antep'te çok sayıda okul açmışlardır. Fransız Katolik misyonerler tarafından 1879 yılında açılan Saint Joseph Okulunun (Aytekin, 1999; 190) başta bulunduğu parselin kuzeybatısında yapılarda eğitim verdiği düşünülmektedir. Başbakanlık Osmanlı arşivinde Kendirli Kilisesi ile ilgili yapılan araştırmalarda Payitahtla 1889-94 yılları arasında yapılan yazışmalar, okulun inşa tarihi hakkında bilgi vermektedir. HR.ID. kodlu arşiv belgelerinde Fransisken Ruhbanı tarafından Bey Mahallesi'nde ruhsatsız yapılan bir mektepten bahsedilmektedir ve çok sayıda yazışmanın oluşu büyük bir yapının inşası olduğunu düşündürmektedir. Kaynak taramalarında okulun yatılı olduğu öğrenilmiştir ve yapının mimari programı da bu durumu destekler niteliktedir (BOA. HR. ID. 1597/9,10,11,12,13,14,15),

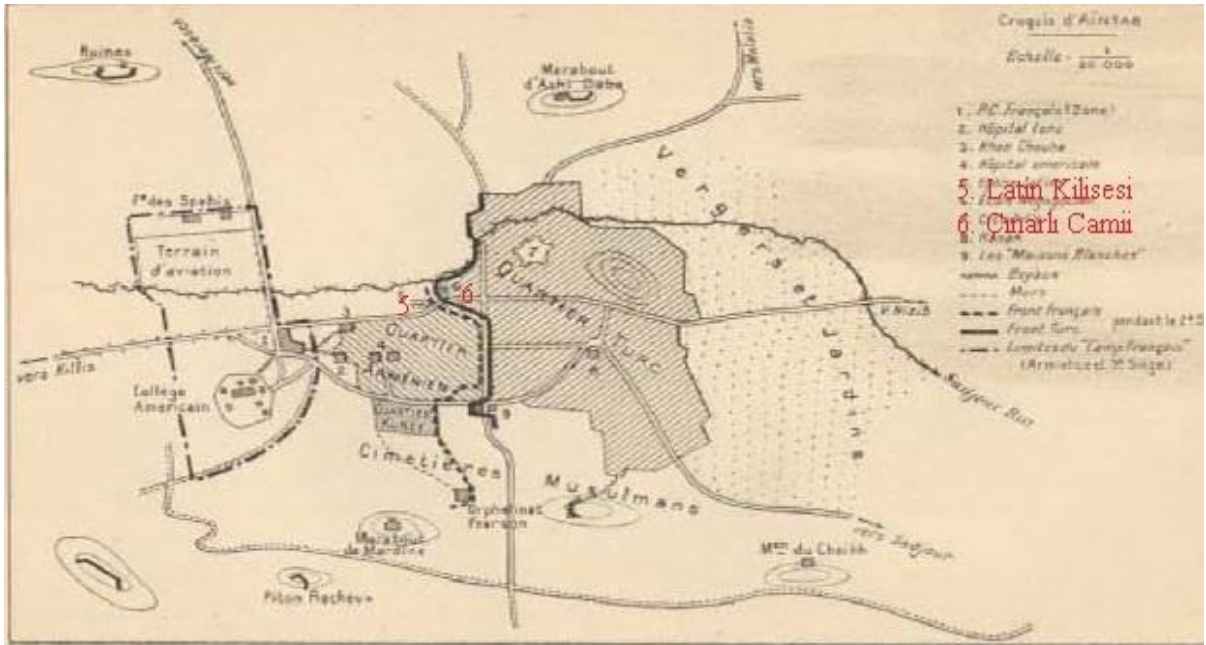
Şekil 4. IX. Yy 'da Latin Okulu (Yakar, 2015; 92)

1898 yılına gelindiğinde, okulun kuzeydoğusuna kilise yapılması için izin istenir ve onayın ardından inşaata başlanır. İzin ekindeki krokide Kutsal Topraklar anlamına gelen “terra santa” sözcüğüne farklı telaffuzlarda Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde de rastlanılmaktadır. Bey mahallesinde yer alan yapının mevkii için terra santa sözcüğünün kullanılıyor olması manastırın banisi olan Custodia of Terra Santa tarikatından ismini almış olabilir. Türkçe transkripsiyonu kutsal toprak koruyucuları anlamına gelen tarikatın arması Kilisenin giriş cephesinde de yer almaktadır.

Şekil 5. Kilise izin eki vaziyet planı (BOA. İ. AZN. 24/13), COTS arması

Fransiskan ruhbanların idaresindeki manastır 1. Dünya savaşına kadar eğitim vermiştir. 1919 yılında Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Antep önce İngiliz; sonra da Fransız işgali altında kalmıştır (Güllü, 2010; 93, 295, 324). 1920 yılında yerel halkın başlattığı Antep direnişiyile kent Fransız ve Türk cephelerine ayrılmış; işgal kuvvetlerini destekleyen Ermeni mahalleleri Fransız cephesinde, Türk ve Musevi vatandaşların ikamet ettiği doğu kesimi ise Türk cephesinde kalmıştır. Bu dönemde Fransız cephesinde kalan Kendirli Kilisesi ve Latin okulunda işgal kuvvetlerince askeri aktiviteler sürdürülmüştür. 150 m kuzeyindeki Çınarlı Camisine ise Türk kuvvetleri yerleşmiştir. (Abadie, 1959; 75)

Şekil 6. Antep Harbi'nde Cepheleri gösteren kroki (Abadie, 1959; 75)

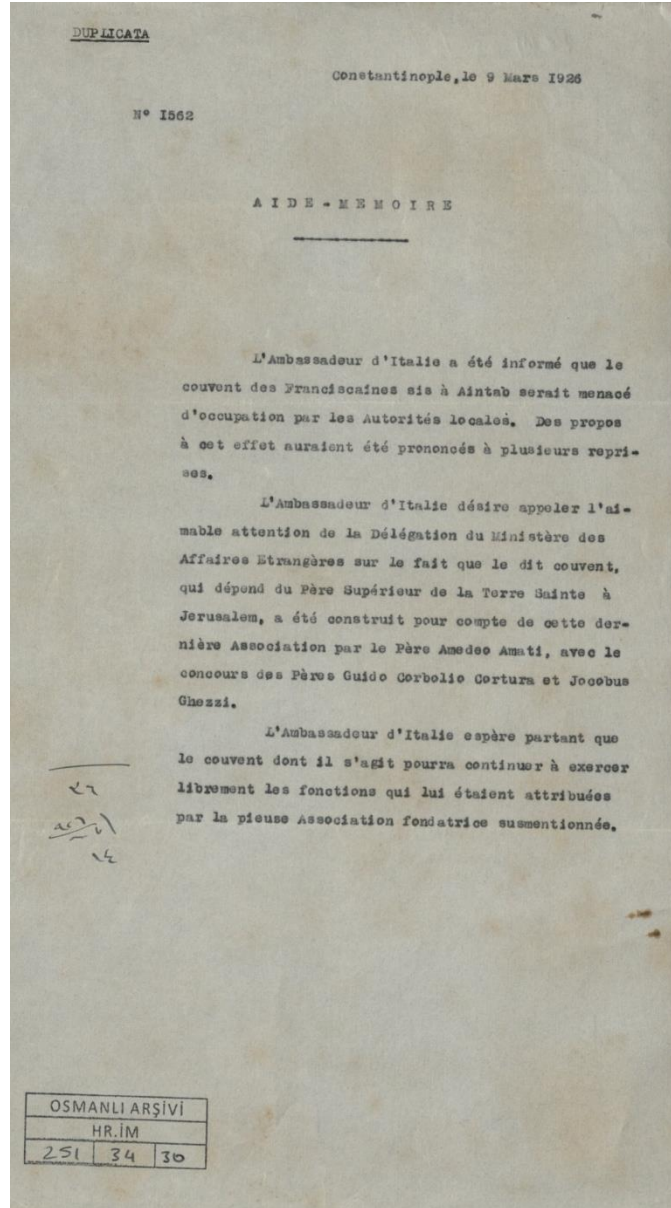
Cephe hattının ayrılmaya başladığı bu alan direnişin en şiddetli çatışmaların yaşandığı cephe olmuştur. Askeri donanım açısından avantajlı olan işgal kuvvetlerinin karşısındaki Çınarlı Cami ve Nikogosyan Okulu'nun yıkılması; Kendirli Kilisesinin hafif hasarlı oluşu, Antep genelindeki durumu yansıtır niteliktedir.

Şekil 7. Antep Harbi sonrası Çınarlı Cami ve Nikogosyan Ermeni Okulu

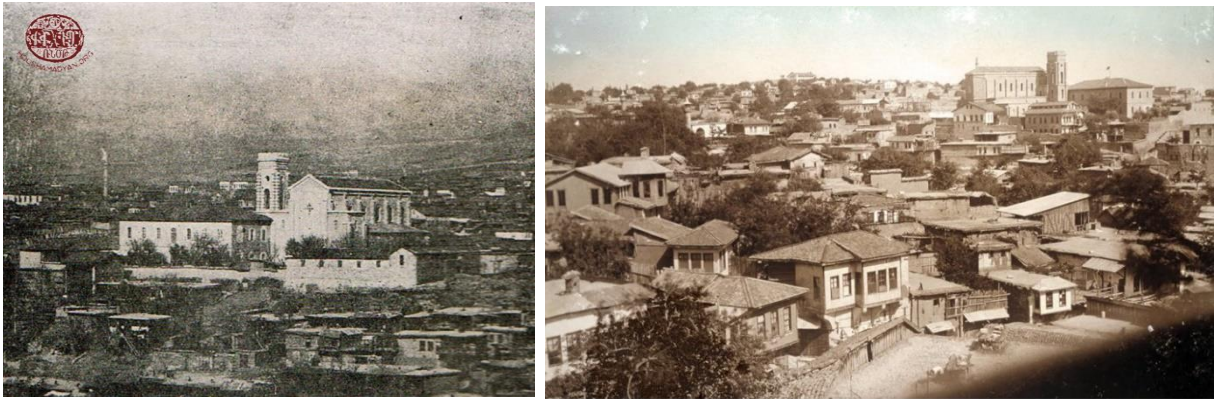
1921 yılında Ankara Anlaşmasının imzalanmasıyla işgal kuvvetleri kentten çekilmiş, onlarla birlikte çok sayıda Ermeni de vatandaş da şehirden ayrılmıştır. Ermenilerin şehri terk etmelerinin ardından bir süre sonra gayrimüslim mahallelerdeki gayrimenkuller savaşta evi yıkılan vatandaşlar tarafından kullanılmış (Güllü, 2010;390); sonuç olarak kent yerleşimi batı mahallelerine kaymıştır. Bu süreçte her ne kadar İtalya'nın Türk Hükümetine 1925 yılında manastırın faaliyetine müdahale edilmemesi ricası olsa da kullanıcısı olmayan yapılar işlevini yitirmiştir.

Şekil 8. BOA. HR.İM. 251/34

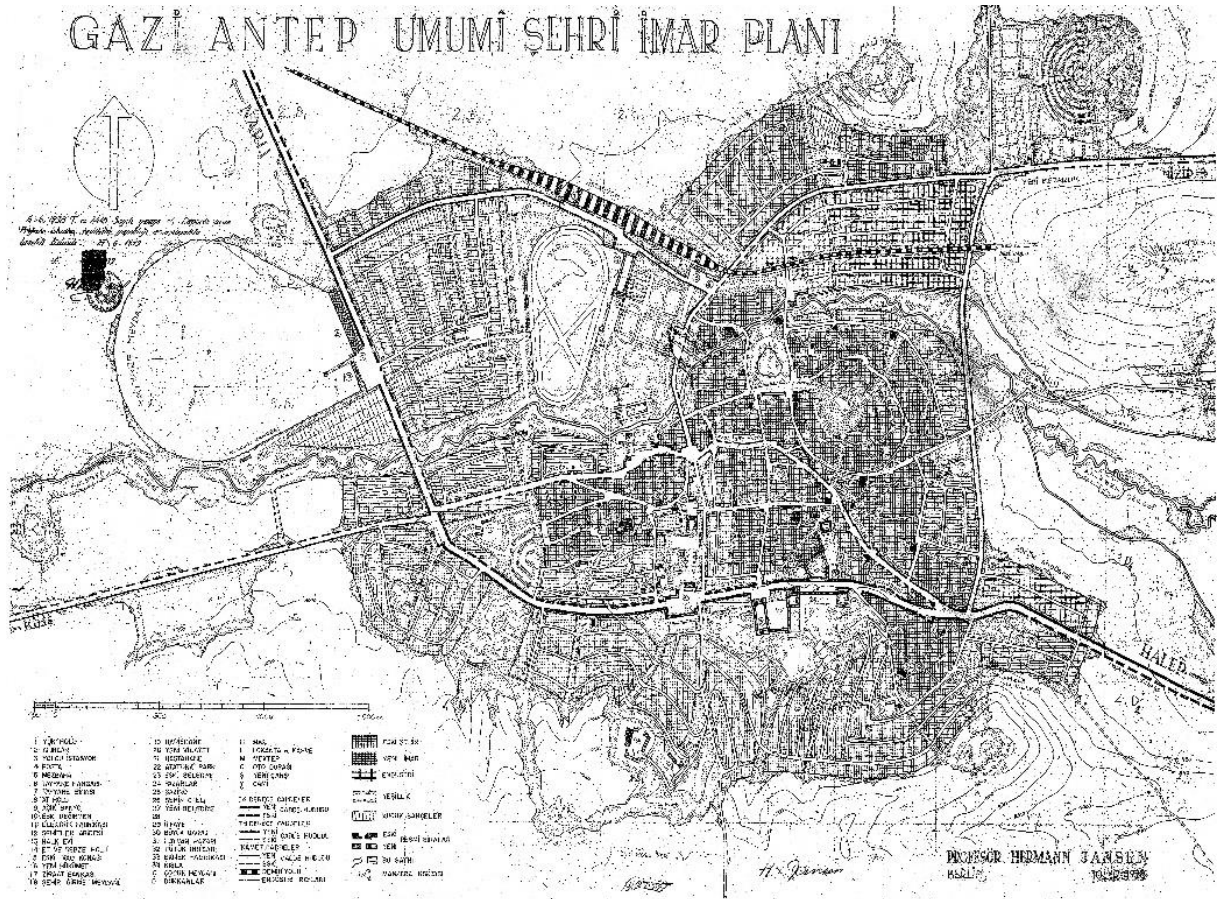
1923 yılında Cumhuriyetin ilanı ile birlikte dönemin eğitim, sanayi, kültürel gelişim politikaları gereği bu fonksiyonları içerecek yeni bina ihtiyacı ortaya çıkmış-

tır. Ancak 1. Dünya savaşı ve Antep savunması sonucunda ekonominin zayıflaması, yapı ustalarının çoğunun savaşta hayatını kaybetmiş olması ya da şehri terk etmiş olması sonucunda ortaya çıkan ekonomik ve işgücü eksikliği gibi sebeplerden ötürü yeni imar faaliyetlerinden ziyade işlevini yitiren binaların kullanılması yoluna gidilmiştir. Kamu yapısı programını en yakın karşılayan, kent silüetinde belirgin olan genellikle geniş açıklıklı ve yüksek olan misyoner yapıları bu ihtiyacın çoğunluğunu karşılamışlardır. Bu yeniden işlevlendirme yapıların korunmasında sürekliliğin sağlanması açısından önemlidir. Antep'te Kendirli Kilisesi bu nedenle günümüze kadar varlığını korurken aynı tarihte aynı tarikat tarafından yaptırılan Kahramanmaraş'taki Padovalı Aziz Antuan Kilisesi uzun süre boş ve bakımsız kalmış ve günümüze ulaşamamıştır.

Şekil 9. Kahramanmaraş'taki Padovalı Aziz Antuan Kilisesi

Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu 1932 yılında dönemin kültür merkezi özelliğini gösteren Halkevi olarak kullanılmaya başlamıştır. Kilise sinema, tiyatro ve konferans salonu gibi geniş açıklık gerektirecek fonksiyonlara hizmet vermiş, bodrum kat şehir kulübü olarak kullanılmış, okulda ise Halkevi şubeleri yer almıştır (Liman, 2014; 102).

Şekil 10. Jansen 'in hazırladığı Gaziantep İmar Planı (Şahinbey Belediyesi arşivi)

Ankara'nın imar planı için düzenlenen yarışmada 1. seçilen Jansen Gaziantep'in de imar planını hazırlamıştır (Gül, 2005; 27). Şehrin mevcut tarihi dokusunun korunarak batı ve kuzey yönünde büyümesi öngörülmüş olup 2 ana arter açılması önerilmiştir. Kendirli kilisesi de Atatürk Bulvarı üzerinde en batıdaki mevcut yapıdır ve Cumhuriyet dönemi uluslararası üslubunu yansıtan yeni yapılaşma bu noktadan batıya doğru ilerlemektedir. Ancak ne yazık ki günümüzde söz konusu yapılar daha fazla gelir getirmesi amacıyla yıkılarak yüksek yoğunluklu ve kimliksiz yapılara yerini bırakmaktadır.

1951 yılında Halkevlerinin kapatılmasıyla bu yapılar Hazineye devredilerek Milli Eğitim Bakanlığı'na tahsis edilmiş, önce İlköğretmen Okulu, sonrasında Anadolu Turizm Otelcilik lisesi olarak hizmet vermiştir. Günümüzde ise Kilise Gazi Kültür Merkezi, Okul Rehberlik Araştırma Merkezi, bodrum katlar ise avludaki Öğretmenevinin yemekhanesi ve mutfağı olarak kullanılmaktadır.

Şekil 11. Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu

2.1 Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu Koruma Sorunları

Çok sayıda işlev değişikliğine uğrayan yapıda yeni oluşan ihtiyaçlar ve teknolojiyle artan konfor koşulları yapının mimari programında değişikliklere yol açmıştır. Şekil 12 koruma sorunlarına bağlı gelişen bozulmaların mekanlar üzerindeki yerlerini göstermektedir.

Yer	BODRUM KAT	ZEMİN KAT	1. KAT
OKUL	B02 ve B03 ara duvarları	Z05-Z06, Z03-Z04, Z09-Z10 ara duvarları	105 ve 108 ahşap paravanları
	B05 batı duvarı ve kabin duvarı	Z11 tuvalet duvarları	102-103-104, 106-107, 109-110, 111-112 ara duvarları
	B04 doğu duvarındaki duvar örülerek kapatılmış 2 pencere	Z01 metal konstrüksiyon bölücü duvarı	Merdiven kovası kuzey güney duvarlarında kapatılmış; batı duvarında pencereye dönüştürülmüş nişler
	B11 deki merdiven	Z07 güney duvarı	Koridor kuzey duvarındaki kapı pencereye dönüştürülmüştür.
	Kuzey ve batı cephesindeki pencere doğramaları	Z03, Z04, Z05, Z09 ve Z10 da duvar örülerek kapatılmış kapı pencere boşlukları	Tüm pencere ve kapı doğramaları
	Tüm iç kapılar	Tüm pencere ve iç kapı doğramaları	Döşeme kaplamaları
	Döşeme kaplamaları	Döşeme kaplamaları	110 betonarme döşemesi
	B05 üst döşemesi	Tavan kaplamaları	Tavan kaplamaları
	B11 deki merdiven	Bacalar	Bacalar
			Güney balkonu demir

			parmalıkları
KİLİSE	B10 batı duvarı ve betonarme kolon	Z14 iç duvarları ve ahşap merdiven	113, betonarme merdivenler
	B07 ve B08 mekanları	Z16 batı duvarı, iç duva	Kapıya dönüştürülmüş pencere
	Tuvaletin önündeki ahşap paravan	Kuzey ve güneydeki ahşap kapılar	114 teki basamaklar
	Ahşap pencere ve kapı doğramaları	Z15 döşemesi	+11.00 ve +8.00 kotu döşemeleri, ara duvarları
	Traverten zemin kaplamaları ve eşikler		
	Giriş kapısı üzerindeki ondülin saçak		

Şekil 12. Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu'ndaki niteliksiz ekler

2.2 Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu'nda Yapısal Bozulmalar ve Nedenleri

Çalışma kapsamındaki incelenen her iki yapının da strüktürel anlamda iyi durumda olduğu görülmektedir. Neden-sonuç ilişkisi ele alındığında koruma sorunları birlikte oluşum şekilleri yönünden doğal ve insani etkenler olmak üzere 2 ana başlıkta değerlendirilmiştir.

2.2.1 Doğal Etkenler

Su ve Nem Etkisi

Bütün strüktürler için en büyük tehlike kaynağı olan su ve nem yapı malzeme ve elemanları üzerinde fiziksel ve kimyasal bozulmalara yol açar. Kükürt içeren kömür, petrol atığı gibi fosil yakıtların tepkimesi ile açığa çıkan gazlar havadaki su buharı ya da yağmur suyu ile birleşerek kuvvetli bir asit olan sülfürik asite dönüşür; asitin taş ve harçla tepkimeye girmesiyle az çözünen bir tuz olan kalsiyum sülfatı ortaya çıkarır. Bu andan itibaren tahribat mekanik yoldan devam eder ve yağmur suları ile yıkanan yüzeylerde patina erozyonuna uğrayan taş malzemede çukurlaşma, incelmeye meydana gelir (Binan, 2011; YTÜ Koruma Teknolojisi ders notları, Yıldırım, 2007; 21). Bununla birlikte kömürle ısınmanın olduğu yerlerde ortaya çıkan is, kurum gibi yanmamış karbon içeren partiküllerin zamanla taşların deformasyona uğramış gözeneklerine yerleşmesiyle de yoğun siyah tabakalar oluşur.

Şekil 13. Kilise cephelerinde patina erozyonuna uğrayan yüzeylerde kararma

Zemin Suyu

Zeminden kapiler kuvvetle yükselen su yapı bünyesine girip taş ve harcın kimyasal yapısını bozarak ayrışmalara, çözünmelere sebep olur. Sıcaklığın yükselmesiyle su buharlaşarak yapıdan uzaklaşır ancak su ile birlikte suda çözünebilir tuzlar da taş ve harç gözeneklerinde birikerek fiziksel deformasyona sebep olur (Ahunbay, 1996;46). Okul cephe duvarlarının toprak ve betonarme yapı ile temas ettiği yüzeylerde kararma ve tuz birikimi gözlemlenmiştir.

Şekil 14. Okul kuzey, doğu ve güney cephelerinde renk değişimi

Sıcaklık Değişimleri, Don Etkisi

Taşın gözeneklerinde ya da derz boşluklarında biriken nem ve su, soğuk havalarda donarak hacimleri genişler ve katılaştıran su çeperlerine kuvvet uygulayarak taşı çatlatabilir. Donlu günlerde buharlaşmanın gerçekleşmediği okul doğu cephesinde bu yolla oluşmuş hasarlar gözlemlenmiştir. Bununla birlikte farklı genleşme katsayılarına sahip taş ve metal malzemelerinin bir arada kullanılması, metal kadar genleşemeyen taşın kırılmasına sebep olur (Yıldırım, 2007; 28). Kilise kapı lentosunda bu türde deformasyon gözlemlenmiştir.

Şekil 15. Okul cephesi don etkisiyle ortaya çıkan derz ayrılımları, kilise lentosu

Bitki Oluşumu

Rüzgar ve kuşlarla taşınan tohumlar yapı bünyesindeki kırık ve çatlaklarda gelişebilir ve bitki büyüdükçe yarattığı mekanik hasar artar. Geçide ulaşan basamaklarda gözlemlenmektedir. Yosun oluşumu ise sürekli rutubet ortamında güneş ışığından mahrum yerlerde gelişen bir bozulma türüdür (Yıldırım, 2007; 32). Avlu duvarlarında alg ve yosun oluşumu tespit edilmiştir.

Şekil 16. Geçit merdiveni bitki oluşumu, avlu duvarlarında otsu bitki ve yosun

2.2.2 İnsan Kaynaklı Tahribat

Savaş

1 Nisan 1919 tarihinde başlayan ve 11 ay süren Antep Savunması olarak anılan ve kente büyük hasar veren savaşta Fransızlar ile Türkler arasındaki cephe sınır hattı kilisenin doğusundan geçmiştir. Yapının cephesinde ateşli silahların yarattığı tahribatlar görülmektedir ve avlunun doğusundaki birimlerin bu dönemde yıkıldığı düşünülmektedir. Savaşlarda tarihi eserlerin zarar görmesine yol açan bir başka boyutu ise farklı etnik köken, din ya da mezhep grupları arasında gerçekleşen savaşların bir grubun o yerleşim yerini terk etmesi veya yok olması sonucunda kendi gruplarına ait kültür varlıklarının kullanıcılarını yitirmesi olarak

karşımıza çıkmaktadır. Yapının işlevlendirilememesi yok olmasına, farklı bir işlev yüklenmesi ise mimari programında değişikliğe yol açmaktadır. Kendirli kilisesi için daha önce bahsedilen değişiklikler bu başlık altında değerlendirilebilir.

Şekil 17. Kilise doğu cephesinde şarapnel izleri

Her ne kadar kullanılan ateşli silahlardan kaynaklı mermi ve patlama ile oluşan tahribat izleri cephede bozulmalara yol açmış olsa da bu izlerin korunması meydana gelen savaşın anısını tanımlaması açısından önemlidir.

Bilinçsiz Müdahaleler

Niteliksiz ekler ve kötü onarımlarla gerçekleşen işlev dönüşümleri yapım sistemini etkileyerek, yapılara zarar vermiştir. Betonarme karkas ve kagir sistem farklı çalışmakta, çoğunlukla da mesnetlendikleri yerlerde deformasyonlara sebep olmaktadır. Neflere eklenen panolarının demir konstrüksiyonu duvarlara kaynakla mesnetlenerek malzeme tahribatına sebep olmuş ayrıca mekanın bütünlüğünü bozmuştur. Kötü ve bilinçsiz kullanımın zararları büyük olmakla birlikte amacın yapıyı değerlendirmek değil de korumak olduğu durumlarda da sorunlarla karşılaşmaktadır. Kuranglez pencereleri ve geçit basamakları çelik-cam ile örtülerek içerde sera etkisinin ortaya çıkmasına yol açmış, kilise mahzen katında kripta duvarı önceki dönemlerde çimentolu müdahale görmüş ve bazalt duvarda oluşan tuz birikimi renk değişimine sebep olmuştur.

Bakım onarım eksikliği

Yapının dış etkilere açık ve korunmasız olmasına yol açmakta; zamanında yapılmayan bazı küçük müdahaleler büyük problemlere sebep olmaktadır.

Deforme olan yağmur iniş borularından suyun yapı bünyesine girmesi kagir yapıda sorunlara yol açmakta, çatı kiremitlerinin kırıldığı, kaydığı yerlerde çatı su almaktadır. Kilise kırık camlardan giren güvercinlerin asidik dışkısı taş yüzeylerde kimyasal tahribata yol açmaktadır.

Şekil 18. Sera etkisi sonucunda ortaya çıkan bitki oluşumu, kilise kriptada bazalt duvarda renk değişimi

Vandalizm

Kültürel miras bilinci eksik kişiler tarafından çan kulesi duvarlarına yazılar yazılmış, çan kulesi sivrik ve peteği sökülmüş, apsit zemini define arama amacıyla tahrip edilmiştir.

2.3 Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu koruma önerileri

Doğru koruma yöntemi ve tekniğini belirleyebilmek için öncelikle yapıyı tanımak, sorunların kaynağını belirleyerek teşhisi koymak ve müdahale önerilerini bu doğrultuda geliştirmek gerekmektedir.

Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu, zaman içinde değişen fonksiyonlarla mimari programı değişime uğramış, hasarlara bağlı olarak onarımlar geçirmiştir. Tüm bu değişiklik ve müdahaleler yapı üzerinden okunabilmektedir. Sürdürülebilir korumayı sağlamak amacıyla uluslararası koruma ilkeleri ve koruma yasaları doğrultusunda müdahale önerileri geliştirilmiştir. Bu bağlamda koruma projenin genel yaklaşımı sıralanacak olursa:

- Minimum müdahale ile korumanın sürekliliğinin sağlanması,
- Yapı özgün karakterinin korunması, nitelikli eklerin belirlenip korunarak yapıya zarar veren eklerin kaldırılması,
  - Korumanın tek yapı ölçeğine indirgenmemesi, etkileşim içinde bulunduğu çevre ile ele birlikte ele alınması,
  - Günümüz teknolojik imkanlarından yararlanarak hazırlanacak olan tesisat projeleri, yapıdaki mevcut shaftlar ve tamamlanmayacak tesisat boşluklarından geçecek şekilde tasarlanması,
  - Projede belirtilen yerlerden harç, boya, taş, ahşap malzemeden test örnekleri alınarak malzeme analizlerinin yapılması ve müdahalenin sonuca göre belirlenmesi,
  - Halihazırda bir problem olmayan ama deprem kuşağı üzerinde yer alan Gaziantep'te şiddetli bir deprem olması halinde geri dönülemez sorunlara yol açabilecek bir durum. Birbirine dik olarak köşelerinden birleşmiş farklı dönemde yapılan iki yapı farklı deprem davranışı gösterecek; duvar kesişim noktalarında yapı yüksekliği boyunca çekiçleme etkisiyle ayrılma türü hasar ortaya çıkacaktır. Her iki yapının statik modellemesi sonucuna göre birleşme noktalarında deprem derzi yapılması,
  - Restitüsyon çalışmalarında izi bulunamayan ve yeni eklenecek yapı elemanlarının kavram karmaşası yaratmaması için modern malzeme ve detaylarla tasarlanması önerilmektedir.
  - Yapının yeniden işlevlendirilmesi; Tarihi yapılar özgün işlevleriyle kullanıldığı sürece mimari kurgusunu koruyabilir; fakat cemaati olmayan kilise için bu durum mümkün değildir. Yapıldığı dönemde çevresel faktörlerin şekillendirdiği, zaman içinde bulunduğu dokunun biçimlenmesinde rol oynayan yapının etkin kullanılacak fonksiyonunu yer aldığı çevredeki potansiyeller ve ihtiyaçlar değerlendirilerek belirlemelidir. Fransisken misyonerler tarafından kültürel etkilerini yaymak amacıyla yaptırılan ve Antep Harbinin en şiddetli çatışmalarının yaşandığı cephede yer alan Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu'nun tanıklıkları referans alınarak "Şehit yakınları ve Gaziler Dairesi" olarak programlanmıştır.

Reorganizasyonun asıl amacı eserin mimari bütünlüğünü ve Antep Savunmasına ilişkin sembolize ettiklerini değiştirmeden hatırlatarak kamusal işlevini iyileştirmek, yapı grubunun daha etkin ve farklı kullanımının sivil savaş anılarını başkalaştırmaması olmuştur. Bu doğrultuda sosyal faaliyet birimleri okulda,

kültürel faaliyetler birimleri ise kilisede planlanmıştır. Tamamlanan çan kulesi ise Gaziantep panoramasını izlemek isteyenler için ziyarete açık olacak, açılan yer altı geçidinde diğer misyoner yapılarında olduğu gibi odacıklara ulaşılması halinde Antep Harbi'nin canlandırıldığı enstalasyon odası olarak kullanılması önerilmektedir.

2.3.1 Koruma Yöntemleri

Yapısal iyileştirmeye yönelik kullanılacak restorasyon yöntemleri; ayıklama, temizleme, sağlamlaştırma, bütünleme, yeniden yapım olarak ele alınabilir.

GAZİANTEP KENDİRLİ KİLİSESİ VE MANASTIRI SORUNLAR VE KORUMA ÖNERİLERİ				
Tür	YERİ	SORUNLAR-BOZULMALAR	NEDENLER	KORUMA RESTORASYON ÖNERİLERİ
TAŞIYICI SİSTEM	Kilise Çatı	Özgün formdan sapma. Mahya aşığı yatay denge-sini yitirmiştir.	Yenilenen çatı konstrüksiyon elemanlarının özgün boyutlarından ve malzemesine göre niteliksiz yapıldığı, yeni ahşap yapı elemanlarının kurumadan çatki sisteminde kullanılması.	Çatının tamamen sökülerek yenilenmesi gerekmektedir.
	Kilise Duvar	Beden duvarlarında tahribat.	Yenilenen işlev gereği açılan kapı-pencere boşlukları	Bütünleme-tamamlama
	109,Z05 Tavan Döşeme	Özgün formdan sapma	Tavan hatlarının ve/veya bağdadi çıtaların yatay formunu kaybederek sehim yapması.	Raspa sonrasında hasarın nerede geliştiği ve boyutuna göre müdahale kararı belirlenmelidir.
	Okul	Derz boşalması.	Don etkisi	Derzlerin tamamlanması.
	Okul Balkon	Özgün formdan sapma.	Demir payandaların korozyon sebebiyle taşıyıcılığını yitirmesi.	Yeniden yapım.
YAPISAL ÖGELER	Okul Çatı	Çatı konstrüksiyon elemanlarında bozulmalar.	Malzemenin ömrünü yitirmesi, çatı örtüsünde malzeme kaybının olduğu yerlerde dış etkilere maruz kalması.	Hasar boyutu ve türüne göre yenilenmesi, sağlamlaştırılması, bakımı
	Çatılar	Nem ve rutubet sorunları.	Bakımsızlık. Kiremitlerde kayma sonucunda yağmur sularının yapı bünyesine girerek oluşturduğu deformasyonlar.	Çatı örtüsünün yenilenmesi.
	Cepheler	Duvar yüzeylerinde kararma. Yüzey korozyonu.	Bakımsızlık. Çinko su tahliye sisteminin deforme olduğu yerlerde yağmur suyunun uzaklaştırılmayıp hava kirliliğiyle birleşerek duvarda bıraktığı kirlenme. Korozyonunun olduğu yüzeylerde asit yağmuru etkisi.	Yağmur tahliye sisteminin yenilenmesi.
	Okul Cep-heleri	Duvar yüzeylerinde tuz oluşumu, kararma	Kapileriteyle yükselen suyun yapı bünyesine girmesi, suyun buharlaşarak içinde barındırdığı tuzların birikimi.	Taş yüzeylerde temizlik. Özgün drenaj sisteminin ıslah edilmesi, batı cephesine bitişik yapının kaldırılması.
	Okul Cep-heleri	Çatı taş saçaklarında kayma, derz boşalması	Bakımsızlık. Zaman içinde deforme olmuş çatıdan sızan su harcın çözünmesine yol açmıştır.	Yeniden yapım.
	Avlu Duvarları	Duvar yüzeylerinde yosun oluşumu.	Harpuşaların sökülmesi sebebiyle yağmur suyunun duvar yüzeyinde kalması, güneş görmeyen yerlerin kuruyamaması	Duvar yüzeylerinde temizlik yapılması, harpuşta eklenmesi
	Geçit Merdiveni	Bilinçsiz müdahale, bakımsızlık	Basamakların üzeri cam kapak ile örtülmüş, içerde sera etkisi oluşmasına yol açmıştır.	Yüzeylerin bitkilerden temizlenerek, demir ızgaralı kapak konması.
	Çan Kulesi Merdiveni	Bakımsızlık	Yağmur, sıcaklık değişimleri, güneş ışınları, güvercin pislikleri vb. dış etkilere maruz kalmaktadır.	Temizleme, bütünleme.
	Çan Kulesi Duvarları	Bilinçsiz müdahale, bakımsızlık	Savaş sonrasında külahı sökülen çatının kötü malzeme ve işçilikle yapılan çinko örtüsü dış etkileri önleyememektedir.	Çan kulesi tamamlanması, profillerin temizlenerek antipas uygulanması.

DEKORASYON	Kilise Doğu, Okul Güney Cephesi	Taş yüzeylerinde malzeme kaybı.	Savaş	Kesinlikle korunmalıdır.
	Kilise	Metal korozyonu	Bakımsızlık	Temizlik yapılması, antipas uygulanması.
	Çan Kulesi Duvarları	Boyalı yüzeylerde tahribat.	Vandalizm	Duvar boyalarının analizinden elde edilecek veriye göre karar verilmelidir.
	Kilise Taş Silme	Malzeme kaybı.	Bilinçsiz müdahale. Elektrik tesisatı geçirmek için taş silme sökülüştür.	Tamamlama.
	Kilise Duvar	Boyalı yüzeylerde tahribat.	Bilinçsiz müdahale	Sonraki dönem boya raspalanarak özgün yüzeyin ortaya çıkarılması.
	Kilise Duvar	Boya kabarmaları/kayı	Su nem problemi	Çatı onarımından sonra boya tadilatı yapılması.
	Kilise Apsit Döşemesi	Malzeme kaybı.	Vandalizm.	Sökülen zemin kaplamasının yeniden yapımı.
	Kilise Apsit Duvarı	Malzeme kaybı	Bilinçsiz müdahale. Sahne demir konstrüksiyonu duvar taşları oyularak yerleştirilmiştir.	Muhdes elemanların ayıklanması, bütünleme.
	Kilise Kapısı	Kilit mekanizması.	Metal yapı elemanında malzeme kaybı.	Kilit dışısında sorunun tespit edilerek yenilenmesi.
	Kilise Kapı Lentosu	Metal elemanda korozyon, taş malzemede kırılma.	Farklı taş ve metalin farklı ısıl genişleme katsayılarına sahip olması.	Metal yapı elemanın temizlenerek antipas uygulanması, lentonun paslanmaz çelik ile birleştirilmesi.
	Kilise Giriş Basamakları	Taş yüzeyinde çatlama.	Don etkisi.	Temizleme, derz dolgusu yapılması.
	Kilise Bodrum Katı	Güney duvarında renk değişimi.	Bilinçsiz müdahale. Çimento katkılı malzemeyle yapılan müdahale sonucunda çimento içeriğindeki tuzlar bazalt taş yüzeyinde tuz birikimine yol açmıştır.	Temizleme.
	Kilise Bodrum Kat Pencere Parmaklıkları	Malzeme kaybı.	Vandalizm.	Tamamlama.
	Kilise Bodrum Kat Kapı	Malzeme kaybı, çimentolu müdahale.	Bilinçsiz müdahale. Sökülen kapı korkulukları, tesisat kanalları için açılan boşluklar çimento katkılı malzeme ile tamamlanmış, etrafında tuz birikimine sebep olmuştur.	Temizleme. Tekrar doldurulması gereken yerlerde kireç katkılı harçla müdahale edilmelidir.
	Okul Balkon Korkulukları	Metal korozyonu	Bakımsızlık	Temizleme, eğilen kısımların onarımı, antipas uygulanması.
	Okul Giriş Kapıları	Bilinçsiz müdahale.	Zemin döşeme kotunun yükselmesiyle kapı yüksekliğini ayarlamak için kanatlar kesilmiştir.	Tamamlama.
	Okul Üst Avlu Kapısı	Bilinçsiz müdahale.	Kapı yağlı boya ile boyanmış, kapı sövelerine kireç badana yapılmıştır.	Temizleme.
	Okul Pencereleleri	Bakımsızlık	PVC olarak yenilenen pencerelerin sadece menteşeleri günümüze ulaşmış, kullanılmadığı için bakımsız kalmıştır.	Temizleme, niteliğini kaybedenlerin yenilenmesi, antipas uygulanması.
	Okul B.Pencere	Malzeme kaybı.	Bakımsızlık.	Yeniden yapım.
	114	Sıva kaybı.	Bakımsızlık	Tamamlama.
	Z11	Duvar yüzeylerinde rutubet.	Bilinçsiz müdahale. Muhdes ıslak hacim sıhhi tesisat problemleri ve pencerelerin duvar örülerek kapatılmasıyla mekanın hava alamamasına, suyun geç buharlaşmasına sebep olmaktadır.	Ayıklama.

Şekil 18. Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu Sorunlar ve Çözüm Önerileri

SONUÇ

Gaziantep Anadolu'nun en eski yerleşimlerinden biridir ve kervan yollarının üzerinde bulunması nedeniyle oluşan ticari hareketlilik, farklı inanç/etnik grupların bir arada yaşamasıyla oluşan kültürel çeşitlilik şehrin dokusuna da yansımıştır.

19. Yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi gelişmeler Antep'i de etkilemiştir. Anadolu'dan Ortadoğu'ya giden yolların kavşağında olan, farklı etnik kökene ve dini inançlara sahip halkın bir arada yaşadığı, üretim ve eğitime önem veren şehir; iktisadi, ticari ve siyasi çıkarları için kendilerine hayat alanı oluşturmaya çalışan misyonerler için oldukça cazip bir çalışma alanı haline gelmiştir. Islahat Fermanı'nın yayınlanmasıyla yabancıların gayrimenkul alma ve inşaat yapmasının önündeki engelin kalkması, misyonerlik faaliyetlerini sürdürebilecekleri hizmet binalarının yapımına hız kazandırmıştır. Sonuç olarak varoluşundan Islahat Dönemine kadar olan süreçte, yönetimin ve istikrarlı güvenliğin mekana yansıdığı temel işlevler üzerinden kentsel mekanlar biçimlenirken, Islahat Fermanıyla birlikte misyoner yapılarının kent çeperlerinde mevcut dokudan uzak bir biçimde yerleşmeye başlamaları kentin güneybatısında yeni odaklar oluşmasına neden olmuştur. Cumhuriyet Döneminde de kentin bu noktaları gelişim göstermiştir.

Günümüzde Bey Mahallesi sınırları içinde kalan alanda 19. Yüzyılın son çeyreğinde *Custodia of Terra Santa* misyonerleri tarafından yaptırılan **Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu** bu amaca hizmet eden yapılardan biri olarak inşa edildiği dönemin mimari özelliklerini ve sosyolojik tercihlerini geleneksel yapım teknikleriyle teknolojik unsurları somutlaştırarak yansıtan bir kültür varlığı olarak kent dokusu içindeki belirleyici yerini korumuştur.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Antep'in Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle başlayan Antep Savunması esnasında savaşın en çatışmalı konumu olan ve Çınarlı Cephesi olarak anılan alanı aradaki caddenin oluşturduğu sınıra göre Fransız tarafında Kendirli Kilisesi ve okul, Türk tarafında ise Çınarlı Cami yer almıştır. Her iki cephedeki yapılar zarar görmüş; askeri donanım avantajı olan Fransız cephesinden yapılan saldırılar sonucunda Çınarlı Cami yıkılmış, Kendirli Kilisesi ise sadece cephede takip edilebilen yüzeysel hasarlar almıştır. Kilise cephelerindeki kurşun izleri savaşın yarattığı tahribatı kısmen de olsa günümüze aktarmaktadır.

Antep Harbi'nden sonraki koşullar Antepli Ermenilerin kentten ayrılmasını gerekli kılmıştır. Kullanıcısını yitiren manastır ise faaliyetine devam etmeye

çalışsa da işlevini yitirmiştir. Savaş sonrası büyük hasar alan, nüfusun sayısı ve etnik kökeni değişen kentte savaş sonrasının zorlayıcı ekonomik koşullar da dikkate alınarak hasar almayan ve mimarileri ihtiyaç ile örtüşen yapılarda var olan yapı stoğu uygun fonksiyonlar verilerek kullanılmıştır. Bu dönemde Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu kentin kültür merkezinin odağını oluşturan Halkevi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Milli Eğitim Müdürlüğü'ne tahsis edilen yapılar yatılı okul olarak hizmet vermiş; kapasitesinin üzerinde hizmet veren yapıda yeni mekan ihtiyacı eklenen döşemelerle kat oluşturularak giderilmeye çalışılmıştır.

Kendirli Kilisesi, başta yakın çevresinin ardından da bu civarda yoğunlaşan yapılaşmanın yıllar içinde genişleyerek yayılım göstermesi sonucunda daha geniş çevresinin de tarih içindeki gelişimini etkileyen bir rol oynamış; Gaziantep'in en işlek caddelerinden Atatürk Bulvarı'nın şekillenmesinde de belirleyici olmuştur. Bu çalışma Gaziantep kent tarihinin gelişimine ışık tutan majör anıtsal yapılardan biri olan Kendirli Kilisesi ve Latin Okulu için belge ve fonksiyon değerinin sürdürülebilir korunmasına olanak sağlayacak koruma önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır. Doğru koruma yönteminin belirlenebilmesi ve hatalı uygulamaların önüne geçebilmek için teşhis aşamasında; bozulmalara sebep olan faktörler, eserin özgün malzeme ve tekniği irdelenerek analizler hazırlanmıştır. Yapıldığı dönemden bu güne aktif olarak kullanılan ve bakımı sağlanan yapıların strüktürel anlamda iyi durumda olduğu tespit edilmiştir. Değişen işlevlerin sonucunda yapının mimari programına sonradan dahil edilen niteliksiz ve nitelikli ekler irdelenerek koruma önerileri bu doğrultuda belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

Ünal, Z.G., (2007), Bilgisayar destekli tarihi çevre koruma bilgi sistemi oluşturulması ve Gaziantep kentsel sit alanında örneklenmesi, Yayınlanmamış doktora tezi, YTÜ, İstanbul.

Akın, (2012), İstanbul Kentinin Değişim Öyküsü. Mimarist, (45): 46
<https://www.raremaps.com/gallery/detail/40949/carte-de-la-turquie-de-larabie-et-de-la-perse-avec-leurs-dependances-chatelain> adresinden 12 Mayıs 2018 tarihinde erişildi

Ünal, Z.G., (2007), Gaziantep'te anıtsal yapılar, geleneksel dokunun hafızası, K. Mortan (Ed.), Gaziantep Dört Yanı Dağlar Bağlar, YKY, İstanbul, 145-175.

Kuban, (1972), Gaziantep Kent Bütünü, 1972, İller Bankası Yayınları, Ankara

Özdeğer, H., (1996), Gaziantep, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 13:466-475, Türkiye Diyanet Vakfı

Çiftçi, Ç., (1999), Gaziantep Kent Merkezinde Sosyal Donatımlar ve 2005 Yılında Kentin Geleceği, Y. Küçükdağ (Ed.), Cumhuriyetin 75. Yılına armağan Gaziantep:327-336, Gaziantep Üniversitesi Basımevi, Gaziantep.

Aytekin, H. (1999). Antep'te Eğitim Kurumları (19. Yüzyılın İkinci Yarısından 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar), Y. Küçükdağ (Ed.), Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep: 186-206, Gaziantep Üniversitesi Basımevi, Gaziantep.

Yakar, H.İ., (2015), II. Abdülhamit albümlerinde Ayıntab, Rumkale ve Halfeti, Duman Ofset Matbaacılık, Ankara.

Güllü, R. E. ,(2010), Antep Ermenileri, Sosyal kültürel ve siyasi hayatı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Abadie, M., & Necmeddin., (1959). Türk Verdün'ü Gaziantep: Antep'in 4 muhasarası, Gaziantep Kültür Dergisi Yayınları, İstanbul.

Liman, A. S. (2014). Gaziantep'te Sinema, Seyir Ve Seyirci (1923-1980). İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (47): 97-123.

Gül, G. (2005), Gaziantep İli Bey (Kayacık) Mahallesi Geleneksel Doku Koruma ve Geliştirme Önerisi, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara

Yıldırım, N., (2007), Kireçtaşlarında Tuzların Yıkıcı Etkilerinin Araştırılması, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İTÜ, Ankara

Ahunbay, Z., (1996), Tarihi çevre koruma ve restorasyon, YEM Yayın, İstanbul

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR. ID. 1597/9,10,11,12,13,14,15, HR.IM. 251/34